

Jowita Jagla

ANIOŁY CHRZCIELNE
Z DAWNYCH PRUS WSCHODNICH
ZACHOWANE DZIEDZICTWO SZTUKI PROTESTANCKIEJ

Anioły chrzcielne stanowią jeden z najbardziej oryginalnych wytworów sztuki protestanckiej, którego początki sięgają XVII wieku. Na terenie dawnych Prus Wschodnich podobnie jak w innych północnych regionach Europy obiekty te wykonywali rzeźbiarze prowincjonalni, ale z rzadka także twórcy wybitni, na przykład Izaak Riga, Johann Christoph Döbel, Matthias Pörtzel czy Johan Domel Kraus. Obecnie w kościołach katolickich, ewangelickich i instytucjach muzealnych znajduje się 29 rzeźb aniołów chrzcielnych stanowiących znak dziedzictwa dawnej sztuki ewangelickiej.

W grudniu 2016 roku Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku wraz z Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny" zaprezentowały wystawę „»Cóż jest świat… szachownica«. Angelusy i demony w sztuce chrześcijańskiej". Przygotowania do ekspozycji trwające ponad dwa lata obejmowały kwerendę w kościołach Archidiecezji Warmińskiej i Diecezji Elbląskiej. Niespodziewanie przyczyniło się to do szerszego zainteresowania problematyką zachowanych aniołów chrzcielnych. Dzięki pracy nad kolejną wystawą „»Zwiastowanie dla oczu«. Sztuka ewangelicka w ikonosferze kościołów na Warmii i Mazurach" badania nad aniołami chrzcielnymi kontynuowano w 2017 i 2018 roku, poszerzając je o Diecezję Ełcką. Owocem wspomnianych badań jest niniejszy tekst i przygotowywana publikacja zawierająca między innymi katalog obejmujący 29 obiektów.

Chrzcielnica, ambona i ołtarz wyznaczały w kościele luterańskim główne elementy symbolicznej funkcji wnętrza, tworząc wspólnie tak zwany trójdźwięk: świadectwo wody, świadectwo

ducha i świadectwo krwi. W drugiej ćwierci XVI wieku szczególne miejsce zaczyna przypadać chrzcielnicy, z uwagi na ważną rolę samego chrztu, funkcjonującego w wierze protestanckiej jako „znak udziału w zbawieniu" danym przez Boga i udzielanym przed całą gminą. Chrzcielnice umieszczano w bardzo różnych miejscach: bezpośrednio przed ołtarzem, ale także w transepcie czy specjalnie budowanych zagrodach chrzcielnych. O ich znaczeniu świadczył fakt, iż często były to znacznych rozmiarów, bardzo bogato zdobione obiekty, stanowiące niekiedy pierwszy element wystroju nowo budowanych kościołów[1].

W wielu świątyniach protestanckich przejmowanych od kościoła katolickiego (na przykład na Pomorzu) świadomie wykorzystywano chrzcielnice średniowieczne (między innymi jako znak nawiązania do wczesnego chrześcijaństwa)[2], stopniowo też zaczęto używać nowych obiektów (najczęściej drewnianych) mających formę kielicha bądź konstrukcję architektoniczną. Chrzcielnice te dekorowano malowidłami i rzeźbami ukazującymi sceny ze Starego i Nowego Testamentu, ujęciami figuralnymi przedstawiającymi chrzest Chrystusa, wizerunkami apostołów, ewangelistów czy personifikacji cnót, niekiedy także zdobiono je treściami heraldycznymi (herbami, inskrypcjami, portretami fundatorów)[3].

Na tym tle wysoce oryginalnie prezentują się chrzcielnice w formie aniołów chrzcielnych – w ujęciu stojącym, siedzącym, klęczącym bądź lecącym[4]. Obiekty te określane przez Samka jako *res-imagines – rzeczy obrazy*, były przedmiotami rzemiosła artystycznego, *których formę podyktowało nie tylko użytkowe znaczenie przedmiotu, lecz także, a niekiedy przede wszystkim treści ideowe*[5]. Pierwsze chrzcielnice w formie aniołów zaczynają powstawać w obszarze niemieckojęzycznym na początku XVII wieku, od 1680 roku dominującą popularność zyskuje zaś figura unoszącego się w locie anioła, charakterystyczna głównie dla terenu Saksonii, Pomorza, Prus, Brandenburgii, Danii i Szwecji.

Nowy typ mobilnej, wiszącej chrzcielnicy w formie figury anielskiej pojawił się początkowo na terenach dotkniętych i doświadczonych zniszczeniami

1 J. Harasimowicz, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej reformacji (1520-1650)*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1986, s. 129-130.

2 D. Lizun, *Prace badawcze i konserwatorskie przy gotyckiej chrzcielnicy z barokową nakrywą z kościoła parafialnego w Rogowie*, Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki, 14 (2003), s. 91-99.

3 O formie i treści chrzcielnic pomorskich zob.: M. Wisłocki, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535-1684*, Szczecin: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Szczecinie, 2005, s. 118-135. *O symbolice i formach chrzcielnic śląskich* zob.: J. Harasimowicz, dz. cyt., s. 111-131.

4 Obecnie istnieje pokaźna liczba niemieckojęzycznych publikacji poświęconych aniołom chrzcielnym, m.in. H. und E. de Cuveland, *Taufengel in Schleswig-Holstein und Hamburg*, Hamburg: Christians Verlag, 1978; H. de Cuveland, *Der Taufengel. Ein protestantisches Taufgerät des 18. Jahrhunderts Enstehung und Bedeutung*, Hamburg: Friedrich Wittig Verlag, 1991; H. Meißner, *Taufengel in Oberfranken*, Wirsberg: Selbstverlag des Colloquium Historicum Wirsbergense, 1996; *Taufengel in Mitteldeutschland. Geflügelte Taufgeräte zwischen Salzwedel und Suhl*, hrsg B. Seyderhelm, Regensburg: Verlag Schnell und Steiner, 2009; B. Becker-Carus, *Taufengel in Pommern*, Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2012.

5 J. Samek, *Res-imagines. Ze studiów nad rzemiosłem artystycznym czasów nowożytnych w Polsce (lata 1600-1800)*, Rocznik Historii Sztuki, 8 (1970), s. 177.

1. *Sorkwity, Parafia Ewangelicko-Augsburska. Anioł chrzcielny, Izaak Riga, 1701 rok. Fot. Jowita Jagła.*

2. *Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Anioł chrzcielny, Matthias Pörtzel, około 1715 roku, pierwotnie kościół ewangelicki w Osieku. Fot. Bożena i Lech Okońscy.*

3. *Szarejki, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Matki Boskiej Różańcowej. Anioł chrzcielny, XVIII wiek, pierwotnie kościół ewangelicki w Szarejkach. Fot. ks. Krzysztof Wiśniewski.*

wojny trzydziestoletniej (1618-1648), wojny szwedzko-brandenburskiej (1674-1679) i wojny północnej (1700-1721)[6], gdzie wskutek działań wojennych wystrój wielu kościołów uległ znacznemu naruszeniu. Anioły chrzcielne (zawieszane pod stropem kościoła) doskonale spełniały swoją funkcję w małych świątyniach, pozwalały bowiem zaoszczędzić skromną przestrzeń. Z czasem jednak troska o ową przestrzeń przestała być jedynym powodem popularności tego typu chrzcielnic, widać to między innymi w zachowanym XVIII-wiecznym projekcie wnętrza nowej świątyni protestanckiej w Schwarzenbek (teren Szlezwiku Holsztyna) z zaznaczoną figurą wiszącego anioła chrzcielnego.

Anioły chrzcielne (drewniane, polichromowane i złocone) fundowały zazwyczaj osoby indywidualne bądź kameralne grupy darczyńców (co potwierdzają zachowane księgi parafialne)[7]. Fakt wykonywania ich przez twórców działających w warsztatach lokalnych, miejscowych powodował, że często charakte-ryzowała je pewna „niezdarność" proporcji, wrażenie ciężkości bryły, uproszczenia i formy ocierające się o sztukę ludową. Te właśnie cechy spowodowały, że od połowy XIX wieku wraz ze zmianą gustu artystycznego i nowym pojmowaniem sztuki nastąpił schyłek popularności aniołów chrzcielnych. Odbierano je jako wytwory „niskiego" rzemiosła i zaczęto usuwać z wnętrz kościołów, co często wiązało się z powolną destrukcją rzeźb umieszczanych na przykład na strychach czy wieżach dzwonniczych.

Równolegle, mniej więcej w tym samym czasie (zamiast aniołów chrzcielnych w locie), ogromną popularność zyskał typ wyobrażeniowy anioła klęczącego na jednej nodze

6 M.in. B. Becker-Carus, dz. cyt., s. 21; M. Müller, *Baroque Sights of Western Pomerania*, [w:] *Polish Baroque, European Contexts*, edit. P. Salwa, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012, s. 212.

7 P. Poscharsky, *Der Taufengel – ein Zeugnis lutherischer Frömmigkeit im Zeitalter des Barock*, [w:] *Taufengel in Mitteldeutschland*…, dz. cyt., s. 24.

i trzymającego muszlę. Autorem pierwowzoru powstałego dla katedry Marii Panny w Kopenhadze w 1838 roku był Berthel Thorvaldsen. Kolejne kopie jego rzeźby zaczęto stawiać na cmentarzach, w kościołach i kaplicach, w większości były one jednak już pozbawione pierwotnej funkcji. Co interesujące, od drugiej połowy XX wieku anioły chrzcielne ponownie zyskują popularność, poddawane konserwacji stanowią dziś niejednokrotnie istotny, użytkowy element świątyń protestanckich. Nie można w tym miejscu nie wspomnieć o konkursie na współczesną rzeźbę anioła chrzcielnego, ogłoszonym przez Saksonię-Anhalt. Do konkursu stanęło 161 artystów[8], zwycięzcą został Thomas Leu, autor rzeźby-instalacji wykonanej ze świetlistego drutu, i przeznaczonej dla kościoła St. Nikolai w Wettin[9]. Wydarzenie to przekonuje, że zapomniany fenomen owych figur odżywa na nowo, o czym świadczą tego typu konkursy, jak i liczne publikacje (zwłaszcza niemieckojęzyczne) katalogujące zachowane rzeźby.

Związek anioła z sakramentem chrztu ma swoje źródła w literaturze, główne odniesienie znajduje się w Ewangelii świętego Jana:

> *W Jerozolimie zaś znajduje się sadzawka Owcza, nazwana po hebrajsku Betesda, zaopatrzona w pięć krużganków. Wśród nich leżało mnóstwo chorych: niewidomych, chromych, sparaliżowanych, którzy czekali na poruszenie wody. Anioł bowiem zstępował w stosownym czasie i poruszał wodę. A kto pierwszy wchodził po poruszeniu się wody, doznawał uzdrowienia niezależnie od tego, na jaką cierpiał chorobę.*
> (J 5, 2-4)

4. *Jerutki, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Maksymiliana Marii Kolbego. Wić akantowa umieszczona na kaftanie (zbliżenie), anioł chrzcielny, Johan Domel Kraus, 1714 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Sankt Lorenz, później kościół ewangelicki w Jerutkach Fot. Jowita Jagla.*

5. *Jerutki, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Maksymiliana Marii Kolbego. Anioł chrzcielny, Johan Domel Kraus, 1714 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Sankt Lorenz, później kościół ewangelicki w Jerutkach. Fot. Jowita Jagla.*

8 D. Seeber-Grundmann, *Döbbelin, Dorfkirche*, [w:] *Katalog*, [w:] *Taufengel in Mitteldeutschland…*, dz. cyt., s. 174.
9 http://thomas-leu.de/figuration/himmelskoerper [data dostępu 17 czerwca 2018 r.].

6. *Dąbrówno, Parafia Ewangelicko-Metodystyczna. Anioł chrzcielny, warsztat Christiana Klodsseysa, 1681 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Dąbrównie. Fot. Jowita Jagła.*

7. *Dąbrówno, Parafia Ewangelicko-Metodystyczna. Tył figury anioła chrzcielnego, warsztat Christiana Klodsseysa, 1681 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Dąbrównie. Fot. Jowita Jagła.*

Do powyższego fragmentu z Ewangelii nawiązał Tertulian (160-230) w traktacie „O chrzcie", wyjaśniając nie tylko symbolikę wody i chrztu, ale zwracając również uwagę na bardzo ważną funkcję anioła:

> *…by nikt nie sądził, że jest to niemożliwe, aby święty anioł boży, przybywał do wód i doprowadzał człowieka do zbawienia. Zły natomiast anioł często utrzymuje kontakt z tymi żywiołami dla zguby człowieka. A jeśli komuś wydaje się czymś niezwykłym, by anioł wstępował do wody, to znajdzie na to dowód, bo właśnie anioł poruszał wody sadzawki Betsaidy.* […] *Jeśli bowiem ktoś tam pierwszy wstąpił, już nie skarżył się na brak zdrowia. Ten obraz cielesnego uleczenia przepowiadał duchowe lekarstwo według zasady, że zawsze rzeczy cielesne są zapowiadającym przykładem spraw duchowych.* […] *W wodzie jednak nie otrzymujemy Ducha świętego, lecz pod kierunkiem anioła w wodzie oczyszczeni, przygotowujemy się dla Ducha świętego. Na to również mamy pouczający przykład. Jan bowiem, poprzednik Pana, nic innego nie czynił, jak tylko przygotowywał mu drogę. Podobnie i anioł chrztu toruje drogi przychodzącemu później Duchowi św. Usuwa najpierw grzechy przez wiarę oznaczoną pieczęcią Ojca i Syna i Ducha św.*[10]

Rzeźby aniołów chrzcielnych zawieszano zazwyczaj na łańcuchach czy linach, pomysł ów nie jest jednak niczym nowym i stanowi nawiązanie do wielowiekowej tradycji posługiwania się specjalnymi konstrukcjami i dźwigniami pozwalającymi podnosić ku górze ciężkie przykrywy rozbudowanych chrzcielnic[11]. Wykorzystywanie tego typu mechanicznych rozwiązań nie wynikało pierwotnie jedynie z naturalnego procesu rozwoju form samych chrzcielnic, ale przede wszystkim z potrzeby ochrony

10 Tertulian, *O chrzcie*, tłum. E. Stanula, [w:] *Tertulian, Wybór pism*, oprac. W. Myszor, E. Stanula, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1907, s. 138-139.
11 M. Wisłocki, dz. cyt., s. 123-124.

wody chrzcielnej przed kradzieżą[12]. Woda chrzcielna stała się dość szybko składnikiem dopełniającym rytuał tworzenia woskowych, szmacianych czy glinianych figurek-fantomów konkretnych osób wykorzystywanych w czarnej magii. Figurki te upodabniano do żywego człowieka za pomocą ubioru, zaakcentowania płci, dodania prawdziwych włosów, ale także przez akt chrztu. Jak pisze ksiądz Nowiński:

> *Gotową figurkę chrzczono imieniem osoby, wobec której planowano czarodziejskie praktyki, jej imię umieszczano często bezpośrednio na figurce. W przekonaniu tych, którzy uprawiali ten rodzaj praktyk, ów „chrzest magiczny" – naśladujący sakramentalny chrzest – istotowo zmieniał charakter przygotowanej do czarów figurki, czyniąc ją zdolną do skutecznego prezentowania rzeczywistej osoby. Praktykujący magię, chrzcząc figurkę osoby, byli przekonani, że dzięki temu zyskują nad nią magiczną władzę, która dokonuje się mocą działającą w materii sakramentu – wodzie chrzcielnej*[13].

Nagminny proceder wykradania wody chrzcielnej spowodował, że już od XIII wieku chrzcielnice ochraniano ciężkimi pokrywami zamykanymi na kłódkę lub podnoszono je za pomocą konstrukcji wyciągnikowych. W czasach nowożytnych ochranianie chrzcielnic kontynuowano, dodatkowo zaś praktykowano otaczanie chrzcielnic zagrodami i balustradami. Niezwykle istotne jest, że wszystkie wymienione formy ochrony chrzcielnic występowały zarówno w kościołach katolickich jak i protestanckich[14], mimo iż Marcin Luter zakwestionował kon-

8. *Anioł chrzcielny, Joachim Kapitzky, 1737 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Jerutkach, obecnie Parafia Ewangelicko-Augsburska w Ostródzie, Fot. Jowita Jagla.*

9. *Myślice, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Anioł chrzcielny, XVIII wiek, pierwotnie kościół ewangelicki w Myślicach. Fot. Jowita Jagla.*

12 Zob.: J. Nowiński, *Sakralna przestrzeń: charakterystyka oraz wybrane treści ideowe i symboliczne*, Seminare. Poszukiwania Naukowe, 29 (2011), s. 277-278; J. Nowiński, *Ewolucja formy chrzcielnicy i zabezpieczenie miejsca celebracji sakramentu chrztu efektem rosnącego znaczenia wody chrzcielnej i jej wykradania do praktyk magicznych*, [w:] *Teologia i liturgia chrztu od starożytności do czasów nowożytnych*, red. A. M. Wyrwa, J. Górecki, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2015, s. 107-135.

13 Tamże, s. 118.

14 Na Pomorzu w pierwszej poł. XVII w. zaczynają pojawiać się bardzo rozbudowane chrzcielnice, które w celu łatwiejszego podnoszenia można było nadwieszać za pomocą łańcucha czy liny z otworem stropie, zob.: M. Wisłocki, dz. cyt., s. 123-124.

sekrację wody chrzcielnej, to w wielu parafiach protestanckich praktykowano ją nadal, a sami wierni nie stronili od praktyk zabobonnych, które wymagały nielegalnego pozyskania wody chrzcielnej[15].

Anioły chrzcielne nie funkcjonowały w świątyniach jedynie jako trójwymiarowe rzeźby zawieszone/wiszące w przestrzeni, ale nade wszystko pełniły funkcję obiektów mobilnych, wprawianych w ruch, poruszających się (dzięki pomocy człowieka) w dół i ponownie ku górze.

Mobilność rzeźby anioła chrzcielnego była w istocie bardzo widowiskowa, właściwie wzmacniała sam akt tak ważnego sakramentu, jakim był w wierze protestanckiej chrzest. Ruch anioła powodowało specjalne urządzenie mechaniczne, ale także rzeźbiarska struktura jego szat, sprawiających wrażenie poruszenia czy bezładu w locie, odsłaniających pod wpływem powiewu wiatru nagie ręce czy nogi anioła.

Fakt ów pozwala dostrzegać w tych rzeźbach pewien swoisty kontrapunkt, uzupełnienie czy też dopełnienie całościowego charakteru sztuki chrześcijańskiej XVII i XVIII wieku, której jednym z przejawów była kreacja *theatrum sacrum*. W przypadku kościoła katolickiego nurt ten objawił się wielowymiarowo w architekturze, rzeźbie i malarstwie, które zaczynają tracić własną granicę jako kierunki artystyczne, a stają się ikonograficzną i formalną jednością. Zacieranie się gatunków artystycznych, architektura iluzjonistyczna, gra światłem, malowidła wzbogacane stiukiem, *quadratura* i „panorama" przeobrażających wystrój sklepień w widowiskową scenografię Boskiego Teatru, figury i ornamenty komponujące architektoniczną strukturę ołtarzy w oczywisty sposób dążyły do osiągnięcia pełniej harmonii tworzącej postulat „pięknej kompozycji" (*un bel composto*), kultywowanej i praktykowanej przez uczniów Berniniego, ale także forsowanej przez słynnego Andreę Pozzo[16], przy czym nie tylko tak zwana piękna kompozycja stanowiła tu postulat nadrzędny… Według Dziubeckiego nowożytne odkrycie czy odczucie faktu nieokreśloności i nieprzewidywalności świata sprowokowało niejako do zaakcentowania tego faktu w architekturze[17], świat rzeczywisty i różne gatunki artystycznego wyrazu będą się teraz przenikać i zacierać, a eksperymentowanie z trzecim wymiarem zaczęło uwydatniać efekt *olśniewającej teatralizacji*[18]. Architektura pełniła teraz funkcję scenografii, a sam wystrój wnętrz kościołów oraz kapłan i wierni brali czynny udział w owym spektaklu. Może się wydawać, że doszukiwanie się w mobilnych aniołach chrzcielnych efektów teatralnych nawiązujących do sztuki katolickiej jest błędne i niestosowne wobec faktu, iż protestanci sami bardzo ostro krytykowali katolików właśnie za teatralność, zarzucając im wystawność i sceniczność liturgicznego ceremoniału, teatr gestów,

15 J. Nowiński, *Ewolucja formy chrzcielnicy*…, dz. cyt., s. 131.

16 P. Krasny, *Lwowskie środowisko artystyczne wobec idei symbiozy sztuk w wystroju i wyposażeniu wnętrz sakralnych (1730-1780)*, Rocznik Historii Sztuki, XXX (2005), s. 151.

17 T. Dziubecki, *Przestrzeń w architekturze baroku rzymskiego*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, 59 (2014), s. 5-22.

18 Tamże, s. 9.

strojów i obrzędów. Co jednak istotne sama idea *theatrum mundi* / *theatrum vitae humanae* nie była obca obszarowi kultury protestanckiej. Mikołaj Rej w „Wizerunku" porównywał świat do komedii, a ludzi do Bożych błaznów, według Marcina Lutra cała świecka historia człowieka jest *Bożą grą marionetek* [19], wątek swoistej teatralności życia pojawia się również w jego wierszu „Mocną obroną jest nasz Bóg" (*Deus noster refugium et virtus*):

A gdyby świat był pełen diabłów
I chciałby nas zupełnie zniszczyć,
Nie obawiajmy się zbytnio
Powinno to się nam udać.
Książę tego świata
Jakże kwaśną robi minę
Przecież nic dla nas nie czyni,
To czyni, że jest sędzią
Słówko go może obalić
Nie dotykają słowa
I nie dziękują.
On jest przy nas na scenie
Z mocą swoją i darem[20].

Mimo że sam Marcin Luter (podobnie jak Erazm z Rotterdamu) wykorzystywał w swoich tekstach topos *theatrum mundi* – przede wszystkim w celu zaakcentowania obecności maski zakładanej wobec drugiego człowieka – idea teatralizacji świata pojmowana w szerszym znaczeniu była obecna i znana w obszarze kultury protestanckiej[21].

Trzeba też pamiętać, że zwłaszcza luteranizm nie odrzucał form obrazowych wykorzystywanych w dekoracji ołtarza, ambony czy chrzcielnicy, traktując je jako *biblia pauperum*, wspomagającą pamięć i wiedzę wiernych[22]. Co więcej samych luteran cechował dość spory liberalizm wobec sztuki katolickiej, często zdarzało się, że w przejmowanych przez nich kościołach nie likwidowano wizerunków maryjnych czy przedstawień świętych[23]. A zatem anioły chrzcielne, choć powstające w kręgu sztuki protestanckiej, stanowiły jednak w szerszym ujęciu oczywisty wytwór chrześcijańskiej sztuki barokowej – ze wszystkimi jej konsekwencjami (zwłaszcza z upodobaniem do teatralności) – i powstawały w dużej mierze pod wpływem wszechobecności wyobrażeń anielskich obecnych w przestrzeni kościołów katolickich.

19 K. Meller, *„Noc przeszła, a dzień się przybliżył". Studia o polskim piśmiennictwie reformacyjnym XVI wieku*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2004, s. 140.
20 M. Luter, *Mocną obroną jest nasz Bóg,* tłum. K. Pawłowski, Zdanie, 5 (1983), s. 18.
21 J. Kotarska, *Theatrum Mundi. Ze studiów nad poezją staropolską*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1998, s. 10.
22 J. Cottin, *Reformacja a obrazy*, tłum. Ł. P. Skurczyński, Miesięcznik Ewangelicki, (1) 2013, http://ewangelicki.pl/teosfera/reformacja-a-obrazy-jerome-cottin/ [data dostępu 17 września 2018 r.].
23 P. Jaskóla, *Protestantyzm w kulturze Śląska*, Roczniki Teologii Ekumenicznej, 3 (2011), s. 120-121.

Ikonografia

Fizjonomia aniołów chrzcielnych wyraźnie akcentuje ich androgeniczność[24], choć trzeba przyznać, że sprecyzowanie płci, a właściwie samo ciało stanowiło niemały problem już u źródeł narodzin ikonografii anielskiej. Anioły pojmowano jako doskonałe i duchowe istoty pozbawione ciała:

> *popatrzcie na moje ręce i nogi; to Ja jestem. Dotknijcie Mnie i przekonajcie się: duch nie ma ciała ani kości, jak widzicie, że Ja mam.* (Łk 24, 39)

Utożsamiano je również z istnieniami powietrznymi i ognistymi (*Jako swych posłów używasz wichry, jako sługi – ogień i płomienie*, Ps 104, 4). Jeśli czasami przybierały ludzką postać, czyniły to z boskiego rozkazu – w celu łatwiejszego kontaktu z człowiekiem – jednak pisarze wczesnochrześcijańscy i teologowie nie mieli pewności, czy było to ciało realne, czy jedynie *widoczne*[25]. Niektórzy z ojców Kościoła, między innymi święty Justyn czy święty Ireneusz, wspominając o ciele aniołów, podkreślali, iż jest to ciało inne, duchowe, stworzone na kształt eterycznej szaty[26], co oczywiście nie ułatwiało skonstruowania wizerunku. W III i IV stuleciu sztuka wczesnochrześcijańska precyzowała anioły jako istoty męskie, od IV stulecia obdarzane przez artystów nierzadko dodatkowo brodą. Choć już w III wieku Tertulian podkreślał, iż każdy duch jest skrzydlaty – zarówno anioł jak i demon – bowiem jest on w jednej chwili jednocześnie wszędzie, element w postaci skrzydeł staje się stałym atrybutem anioła dopiero od V wieku[27]. Motyw ten zapożyczono od starożytnej – kobiecej – personifikacji Viktorii, tym samym dodanie „kobiecego" jednak elementu do męskiej postaci spowodowało stworzenie istoty o wyraźnie płciowej neutralności, istoty nieprzynależącej do żadnej płci czy też przynależącej do obu, co czyniło z anioła byt dwuznaczny.

Dionizy Areopagita opisując anioły w VI stuleciu, stwierdzał, że mają one formę ludzką, albowiem człowiek ma zdolność pojmowania i zwracania oczu ku górze, jest z natury władczy i rozkazuje, dysponuje mocą intelektu, a także wolnością i niezależnością[28]. Według Areopagity anioły cechował wiek młodzieńczy kojarzący się z nieustannym rozkwitem sił witalnych, sprecyzował on też symbolikę cielesności aniołów:

24 B. Becker-Carus, dz. cyt., s. 25.

25 L. Berkhof, *Systematic Theology*, London: Wm. B. Eerdman's Publishing Company, 1963, s. 144.

26 M. Nowodworski, *Encyklopedja Kościelna podług Teologicznej Encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopełnieniami…*, t. I, Warszawa-Płock: Czerwiński i Spółka, K. Miecznikowski, 1873, s. 246.

27 T. Martin, *The Development of Winged Angels in Early Christian Art*, Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Historia del Arte, 14 (2001), s. 11-29. Co interesujące, w renesansie ponownie pojawia się ikonograficzny koncept „bezskrzydłego anioła". Jednym z artystów, którzy posługiwali się takim ujęciem, był Michał Anioł, dla którego skrzydła stanowiły symbol miłości w ujęciu neoplatońskim i które kojarzył z miłością zakazaną – grzeszną, homoerotyczną; tym samym pozbawione skrzydeł anioły w jego sztuce religijnej stanowiły byty poddane procesowi de-erotyzacji w celu zaakcentowania symbolicznej czystości. Taką interpretację twórczości Michała Anioła proponuje M. Arkin, *"I Fly Though Lacking Feathers, with Your Wings": Why Are Michelangelo`s Angels Wingless?*, PsyArt Journal, 20 (2016), s. 24-48.

28 Pseudo-Dionizy Areopagita, *Pisma teologiczne II. Hierarchia niebiańska hierarchia kościelna*, tłum. M. Dzielska, Kraków: Wydawnictwo Znak, 1999, s. 106-107.

Plecy, ramiona, a także ręce oznaczają wytwarzanie i działanie i spełnianie przypisanych im zadań. Serce jest symbolem życia boskiego, z miłosierną dobrocią rozdzielającego swoją dającą życie moc tym, którzy znajdują się pod jego Opatrznością, podczas gdy pierś objawia moc hartowną i tym stanowi ochronę dla tych żywotnych wylewów serca, które znajduje się w głębi, pod nią. Plecy wskazują, że one zawierają w sobie wszystkie produktywne moce życia, podczas gdy nogi wskazują na ich ruchliwość i zwinność, i wieczny ruch ich biegu skierowanego ku rzeczom boskim. Z tej racji Pismo, kształtując nogi świętych intelektów, dodało im skrzydła, ponieważ skrzydła oznaczają ich gotowość do wznoszenia się w górę i ich upodobanie do nieba oraz unikanie wszystkiego, co przyziemne, w ich bezustannej wędrówce ku wzniosłości. Lekkość ich skrzydeł symbolizuje, że nie mają żadnych skłonności ziemskich, ale wznoszą się w górę sposobem doskonale czystym i pozbawionym jakiegokolwiek obciążenia. Nagość ich stóp i brak obuwia dowodzą, że są wolni i wyswobodzeni, i niczym nie związani, i nie skalani żadnymi zewnętrznymi zależnościami, i najbardziej, na ile jest to możliwe, upodobnieni do boskiej Prostoty[29].

Jak wspomniano, formuła obrazowa aniołów, począwszy od VI wieku, opierała się na ich aseksualności i braku sprecyzowania tego, co kobiece i męskie; wraz z wiekiem XIV nastąpił proces *feminizacji*[30], zwłaszcza w sztuce włoskiej, w dużej mierze pod wpływem literackiej – poetyckiej – wizji anielskiej kobiety (*donna angelicata*). W kolejnych stuleciach anioły zyskują już obie płcie, choć nadal obowiązywał również typ anioła androgenicznego, międzypłciowego, dwupłciowego. Anioły chrzcielne dysponowały bogatym zestawem atrybutów[31]. Zdarzało się, że misa chrzcielna przybierała formę muszli (niekiedy z wyobrażoną w środku perłą) – w nawiązaniu do przypowieści ewangelicznej: *Dalej, podobne jest królestwo niebieskie do kupca, poszukującego pięknych pereł* (Mt 13, 45). Częściej jednak anioły trzymały w dłoniach wieniec laurowy (od czasów starożytnych symbol nieśmiertelności, zwycięstwa i pokoju, w sztuce wczesnochrześcijańskiej odniesienie do postaci Jezusa) – w takim wariancie

10. *Myślice, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Misa chrzcielna w formie muszli, anioł chrzcielny, XVIII wiek, pierwotnie kościół ewangelicki w Myślicach. Fot. Jowita Jagla.*

29 Tamże.

30 *O ewolucji płci anielskiej*, zob.: A. Grzybkowski, *Ikonografia rzeźby architektonicznej wrocławskiego kościoła N.P. Marii na Piasku*, [w:] *Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki Poznań, listopad 1995*, t. 2, red. T. Hrankowska, Warszawa: ARX REGIA Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego, Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1996, s. 106-117.

31 H. und E. de Cuveland, dz. cyt., s. 18-20; H. de Cuveland, dz. cyt. s. 64-72; H. Meißner, dz. cyt., s. 41-43; B. Becker-Carus, dz. cyt., s. 25-32.

misę wykonaną na przykład z cyny umieszczano wewnątrz wieńca. Do kolejnych atrybutów należały:

• Gałązka palmowa – symbol zwycięstwa i życia wiecznego, a także motyw zdobniczy Świątyni Salomona (*Ponadto na wszystkich ścianach świątyni wokoło wyrył jako płaskorzeźby podobizny cherubinów i palm oraz girlandy kwiatów wewnątrz i na zewnątrz. Podłogę świątyni również pokrył złotem, wewnątrz i na zewnątrz. Wejście zaś do sanktuarium zaopatrzył w podwoje z drzewa oliwkowego. A filary były pięciokątne. Na tych zaś podwojach z drzewa oliwkowego też wyrzeźbił podobizny cherubów, palm i girlandy kwiatów oraz pokrył złotem i obił nim owe cheruby i palmy.* (1Krl 6,29-35)

• Lilia – symbol czystości.

• Trąba – symbol obwieszczania (*Trzeciego dnia rano rozległy się grzmoty z błyskawicami, a gęsty obłok rozpostarł się nad górą i rozległ się głos potężnej trąby, tak że cały lud przebywający w obozie drżał ze strachu.* (19, 16 Wj) *Pośle On swoich aniołów z trąbą o głosie potężnym, i zgromadzą Jego wybranych z czterech stron świata, od jednego krańca nieba aż do drugiego.* (Mt 24, 31)

Istotną funkcję pełniły też gesty aniołów: gest błogosławieństwa lub palec wskazujący podniesiony ku górze (obwieszczający nadanie mocy). Ważną rolę „uzupełniającą" miały w dekoracji aniołów chrzcielnych oplatające, „frunące" bądź trzymane w dłoniach banderole, na których umieszczano cytaty biblijne (na przykład: *Pozwólcie dzieciom przychodzić do Mnie, nie przeszkadzajcie im; do takich bowiem należy Królestwo Boże.* (Mk 10, 14) *Chwała Bogu na wysokościach, a na ziemi pokój ludziom Jego upodobania.* (Łk 2,14) *Bo wy wszyscy, którzy zostaliście ochrzczeni w Chrystusie, przyoblekliście się w Chrystusa* (Ga 3, 27)). Powszechne wykorzystywanie banderoli z napisami potwierdzało fakt wielce istotnej funkcji, jaką luteranizm przypisywał słowu:

> *słowo docierało do wiernych oczywiście w formie brzmieniowej, w lekcji Biblii, w kazaniu, modlitwie, w skojarzeniu z muzyką w pieśni; nadto wdzierało się w pamięć dzięki formie wizualnej, w postaci inskrypcji. „Widzialne słowa", biblijne wersety, umieszczano np. na ambonach, samodzielnie lub w powiązaniu z przedstawieniami figuralnymi, pozostającymi jednak wobec tekstu w stosunku podrzędności*[32].

Zachowane anioły chrzcielne z terenu dawnych Prus Wschodnich

Na terenie dawnych Prus Wschodnich figury aniołów chrzcielnych zaczynają pojawiać się w świątyniach protestanckich w drugiej połowie XVII wieku, a ich popularność trwała do połowy XIX stulecia[33].

32 K. Meller, dz. cyt., s. 139.

33 Zob.: A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1926-1929*, s. 289--291; 466-468; W. Chodkowska, *Anioł chrzcielny z Sankt Lorenz*, Zeszyty Naukowe Muzeum Budownictwa Ludowego Park Etnograficzny w Olsztynku, 2 (2011), s. 12-15; P. Birecki, *Architektura i sztuka na terenie Prus*

Trzeba podkreślić, że popularność tego typu przedstawień nie była równoznaczna z łatwością ich wykonania. Z jednej bowiem strony artysta musiał wykreować wrażenie lotu, szybowania, unoszenia się figury przy jej jednoczesnym niemałym ciężarze, nie było to więc zadanie proste. W Prusach Wschodnich, podobnie jak w innych regionach, gdzie występowały anioły chrzcielne, w większości przypadków obiekty te wykonywali prowincjonalni, anonimowi dzisiaj rzeźbiarze, a nawet stolarze, ze względów finansowych i logistycznych łatwiej dostępni dla nie zawsze zamożnych i rozmieszczonych niekiedy na peryferiach terytorialnych gmin ewangelickich. Zdarzały się jednak przypadki wykonywania rzeźb aniołów chrzcielnych przez wyśmienitych i sławnych rzeźbiarzy działających na całym terenie Prus i nie tylko. Wykonując na zamówienie nagrobki, sztukaterie, ale także ołtarze, ambony, chrzcielnice różnego typu, czyli główny symboliczny i dekoracyjny wystrój świątyń, dodatkowo stawali się nierzadko autorami figur aniołów chrzcielnych. W przypadku Prus Wschodnich do takich artystów należeli: Izaak Riga (urodzony przed 1653 rokiem w Królewcu, zmarły 1715/1720 roku w Królewcu?), autor niezwykle urokliwego anioła chrzcielnego z kościoła ewangelickiego w Sorkwitach (niem. Sorquitten)[34] z 1701 roku[35] i anioła chrzcielnego z kościoła ewangelickiego w Piszu (niem. Johannisburg) z około 1704 roku[36]. Przypisuje mu się także (choć w tym przypadku nie ma pewności) wykonanie anioła chrzcielnego z szeroko rozłożonymi skrzydłami i muszlą z około 1695 roku dla kościoła ewangelic-

11. *Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Anioł chrzcielny, XVIII wiek, pierwotnie kościół ewangelicki w Kozłowie. Fot. Bożena i Lech Okońscy.*

12. *Nawiady, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Józefa. Anioł chrzcielny, 1700 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Nawiadach. Fot. Jowita Jagła.*

Książęcych (1525-1657), Prus Brandenburskich (1657-1701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817), [w:] *W 500-lecie Reformacji (1517-2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. II. Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017, s. 113-114.

34 Miejscowości znajdujące się obecnie na terenie naszego kraju mają dodatkowo podaną dawną nazwę w jęz. niem., przy kolejnym powtórzeniu nazwy miejscowości figuruje już tylko nazwa w jęz. polskim.

35 A. Rzempołuch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich*, Olsztyn: Agencja Wydawnicza Remix, 1992, s. 93.

36 A. Ulbrich, dz. cyt., s. 399.

kiego w Bladiau (ob. Piatidorożnoje, obwód kaliningradzki) i anioła chrzcielnego ze wspaniałymi skrzydłami, wieńcem laurowym i trąbą z około 1695 roku z kościoła w Młynarach (niem. Mühlhausen)[37]. W tym drugim przypadku autorem rzeźby mógł być także inny sławny rzeźbiarz Johann Christoph Döbel (urodzony w 1640 roku w Bladiau, zmarły w 1705 roku w Królewcu), którego uważa się za twórcę anioła chrzcielnego z końca XVII wieku z kościoła ewangelickiego w Tharau, (Władimirowo, obwód kaliningradzki)[38]. Trudność sprawia także stwierdzenie autorstwa anioła chrzcielnego z około 1700 roku z kościoła w Pasłęku (niem. Preußisch Holland), dla którego zarówno Riga jak i Döbel pracowali. Cechy owej rzeźby, takie jak poprawna jakość wykonania, zrozumienie dla szczegółów, opanowanie warsztatu, można swobodnie przypisać każdemu z tych artystów[39]. Piękną, w pewnym sensie mocno już klasycyzującą figurę anioła chrzcielnego z około 1715 roku stworzył Matthias Pörtzel[40] dla kościoła ewangelickiego w Osieku (niem. Hermsdorf), anioł ten znajduje się dzisiaj w zbiorach Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Z kolei Johan Domel Kraus z Królewca[41] jest autorem figury anioła chrzcielnego z 1714 roku z Sankt Lorenz (Salskoje, obwód kaliningradzki), dzisiaj znajdującej się w kościele rzymskokatolickim pod wezwaniem Świętego Maksymiliana Marii Kolbego w Jerutkach[42] oraz prawdopodobnie rzeźby anioła chrzcielnego z około 1710 roku z kościoła ewangelickiego w Pörschken (Nowomoskowskoje, obwód kaliningradzki)[43].

Obecnie na terenie Warmii i Mazur w kościołach rzymskokatolickich, ewangelickich i muzeach (Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny") znajduje się 29 rzeźb aniołów chrzcielnych. Do najstarszych z nich należy rzeźba z kościoła w Radziejach (niem. Rasengarten) z lat 70. XVII wieku i figura z kościoła w Dąbrównie (niem. Gilgenburg) z 1681 roku, powstała w warsztacie Christiana Klodsseysa)[44]. Swoistym fenomenem jest kolekcja aniołów chrzcielnych znajdująca się dzisiaj w posiadaniu Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny", obejmująca aż 9 rzeźb pochodzących pierwotnie z różnych pruskich świątyń i muzeów, które w okresie międzywojennym przewieziono do Fromborka i zgromadzono w katedralnym skarbcu. Należy podkreślić ogromną pracę wykonaną przez kustosz Jagodę Semków z Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku, która podjęła się identyfikacji i inwentaryzacji wszystkich rzeźb mieszczących się katedral-

37 Tamże, s. 370, 387; A. Ulbrich, *Kunstgeschichte Ostpreussens von der Ordenszeit bis zur Gegenwart*, Frankfurt: Wolfgang Weidlich, 1932, s. 186.
38 A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst*…, dz. cyt., s. 305.
39 Tamże, s. 466.
40 Tamże, s. 444.
41 Tamże, s. 461; W. Chodkowska, dz. cyt., s. s. 16.
42 O skomplikowanych dziejach figur aniołów chrzcielnych z Sankt Lorenz i Jerutek zob.: W. Chodkowska, dz. cyt., s. 7-23.
43 A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst*…, dz. cyt., s. 467.
44 P. Birecki, dz. cyt., s. 113; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, karta inwentaryzacyjna nr 814, autor karty: K. Przybylko, 1965 r.

nym skarbcu. Inwentaryzacja ta stanowi dzisiaj bazę wyjściową do dalszych badań nad rzeźbą pruską, w tym także nad aniołami chrzcielnymi.

Wszystkie zachowane obiekty charakteryzuje duża różnorodność formy i ekspresji, co oczywiście stanowi wyraz jakości warsztatu i twórców wykonujących rzeźby. Do najpiękniejszych należy z pewnością anioł chrzcielny z kościoła ewangelicko-augsburskiego w Sorkwitach, ufundowany przez Georga Dietricha von der Groeben i wykonany w 1701 roku przez Izaaka Rigę[45]. W figurze zachwyca wyczuwalna harmonia proporcji, doskonały rysunek piór podkreślający piękno rozłożystych pokaźnych skrzydeł i hermafrodytyczna, delikatna twarz o łagodnych oczach. Klasyczne proporcje, wyczuwalny rytm ciężkich pionowych fald sukni i wzniosłe wrażenie harmonii ma z kolei anioł chrzcielny pochodzący pierwotnie z kościoła w Osieku, powstały około 1715 roku i wykonany przez Matthiasa Pörtzela[46]. Niewątpliwe piękno, precyzję i doskonałą jakość wykonania cechuje także XVIII-wieczną figurę anioła z kościoła pod wezwaniem Chrystusa Zbawiciela w Wydminach (niem. Widminen). Co interesujące, anioł chrzcielny z kościoła w Wydminach, jak i anioł chrzcielny (1714) wykonany przez Johanna Domela Krausa dla kościoła w Sankt Lorenz (obecnie w kościele w Jerutkach) mają na piersiach wspaniałą floraturę w postaci wici akantowej. Motyw ten jest szczególnie obecny w figurach aniołów chrzcielnych z terenu środkowych Niemiec i obszaru Dolnej Saksonii. Ten typ stroju definiuje jednoznacznie anioła chrzcielnego jako Archanioła Michała noszącego żołnierski ubiór (zazwyczaj stylizowany strój rzymskiego legionisty z kaftanem służącym do mocowania pancerza), na którym to kaftanie umieszczano akant. Bardzo często kaftan ów wraz z akantową wicią złocono bądź srebrzono, starając się uzyskać efekt symbolicznego odblasku Boskiego Światła (*Postać jego jaśniała jak błyskawica, a szaty jego były białe jak śnieg.* (Mt 28,3)).

W większości jednak rzeźby te da się dzisiaj podziwiać – paradoksalnie – za cechy, które w XIX wieku przyczyniły się do ich degradacji. Mimo pewnych warsztatowych niedociągnięć stanowią one wspaniałe świadectwo konkretnej kultury wizualnej, obrazowego przekazu wpisanego w sztukę czytelną dla wiernych. Trudno więc nie zachwycić się obfitym ciałem XVIII-wiecznej figury z kościoła pod wezwaniem Matki Boskiej Różańcowej w Szarejkach (niem. Schareyken). Ciepły, duży brzuch skryty pod opiętym jedynie symbolicznym

45 Tamże, s. 354; A. Boetticher, *Bau- und Kunstdenkmäler der Prowinz Ostpreussen*, H. VI., Königsberg 1896, s. 113; Z. Białłowiczówna, M. Kutzner, Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo olsztyńskie. Powiat Mrągowski, (mpis, WUOZ w Olsztynie), s. 13; A. Rzempołuch, *Przewodnik po zabytkach sztuki dawnych Prus Wschodnich,* Olsztyn: Agencja Wydawnicza Remix, 1992, s. 93; F. Sokołowski, R. Wolski, *Parafia sorkwicka i jej kolatorzy. Przyczynek do dziejów mazurskiej wsi*, Masovia, I (1997), s. 5-21; W. Fiedler, *Taufengel in Ostpreußen, Königsberger Bürgerbrief*, 78 (2011), s. 45-47; Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, karta inwentaryzacyjna nr 3041, autor karty: W. Ballogh, 1961 r.

46 A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst*…, dz. cyt., s. 444; H. M. Mühlpfordt, *Königsberger Skulpturen und ihre Meister 1255-1945*, Würzburg 1970, s. 127-129; J. Semków, Wstępna inwentaryzacja wraz z oceną stanu zachowania zespołu rzeźb i elementów rzeźb przechowywanych w skarbcu Archikatedry we Fromborku (mpis, Frombork 2012); J. Semków, Wykaz rzeźby i fragmentów rzeźb, dekoracji snycerskich i innych obiektów w dawnym skarbcu katedralnym we Fromborku, (mpis, Frombork 2012), poz. nr 26.

pancerzem, wydatny podbródek pucołowatej twarzy o radosnych oczach czy fantazyjne sandały na grubawych stopach czynią z tej postaci „byt powietrzny", który trudno podejrzewać o umiejętność lotu, jednocześnie zaś figura zachwyca i „raduje oko" patrzącego. Cechy „ludowe", wiele uproszczeń, zaburzone proporcje ciała, błędy anatomiczne, pewną malowniczość czy wręcz baśniowość rysów twarzy wykazują między innymi również: anioł z 1681 roku z kościoła w Dąbrównie (wykonany w warsztacie Christiana Klodsseysa), anioł z 1737 roku z kościoła w Jerutkach (wykonany w warsztacie Joachima Kapitzkiego) – obecnie należący do Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Ostródzie – XVIII-wieczny anioł z kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Myślicach (niem. Miswalde) czy XVIII-wieczny anioł z Kozłowa (niem. Kosslau), obecnie znajdujący się w zbiorach Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny".

Co istotne, w kilku kościołach szczęśliwie zachował się oryginalny mechanizm służący opuszczaniu figury, między innymi w kościele w Barcianach, Dąbrównie, Skowronach i Sorkwitach, co pozwala lepiej zrozumieć fenomen aniołów chrzcielnych będących zarówno konceptem ikonograficznym, dziełem sztuki, jak i sprytnym wytworem mechanicznym.

Zawierucha wojenna oraz powojenne niełatwe losy ewangelików i świątyń protestanckich na tym terenie spowodowały niemożliwe dzisiaj do nadrobienia straty dziedzictwa sztuki, w tym złotnictwa kościelnego; dotyczy to również mis chrzcielnych umieszczanych w wieńcach laurowych trzymanych przez anioły chrzcielne. Ogromne znaczenie ma więc ocalała misa z kościoła pod wezwaniem Świętego Józefa w Nawiadach (niem. Aweyden). Figura tutejszego anioła została ufundowana w trakcie urzędowania pastora Stanisława Wanoviusa (1655-1713). W tym czasie, w wyniku zniszczeń wojny polsko-szwedzkiej świątynia wymagała poważnego remontu, w wyniku inicjatywy Wanoviusa odnowiono górną część wieży, dobudowano zakrystię od strony południowej, wykonano główny ołtarz i umieszczono rzeźbę anioła chrzcielnego w 1700 roku[47]. Figura ta trzyma w dłoniach wieniec laurowy, w którym mieści się oryginalna cynowa misa, pochodząca z królewieckiej pracowni Friedricha Pelleta[48].

Anioły chrzcielne stanowią niewątpliwie fenomen sztuki protestanckiej. II wojna światowa i niełatwy czas powojenny terenu dawnych Prus Wschodnich to czas traumatycznych doświadczeń ludzi jak i degradacji zabytków,

47 Z. Białłowiczówna, M. Kutzner, Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Województwo olsztyńskie. Powiat mrągowski, (mpis WUOZ w Olsztynie), s. 11. K. Bielawny, *Dzieje parafii Nawiady w latach 1397-2000*, Studia Warmińskie, XLIV-XLV (2007/2008), s. 53. J. Bosko, J. M. Wojtkowski, *Dziedzictwo historyczno-artystyczne Archidiecezji Warmińskiej. Zabytki ruchome*, Olsztyn: Wydawnictwo Muzeum Archidiecezji Warmińskiej, 2011, s. 157. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, karta inwentaryzacyjna nr 2184, autor karty: B. Łukasiak, 1961 r. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie, karta inwentaryzacyjna nr 7693, autor karty: I. Liżewska, 2003 r.

48 E. Hinze, *Die deutschen Zinngiesser und Ihre Marken*, B. 3, *Norddeutsche Zinngiesser*, Stuttgart: Hiersemann Verlag, 1965, poz. 1256-1257, s. 220-221 (za pomoc w odczytaniu puncy dziękuję Panu Dariuszowi Brzozowskiemu).

zwłaszcza sztuki protestanckiej. Te, które ocalały, pełnią niezwykle istotną rolę – świadków historii, z pewnością więc należy im się dzisiaj większa uwaga i znaczniejsze zainteresowanie. W przypadku aniołów chrzcielnych jednym z pomysłów przywrócenia im świetności mogłoby być stworzenie na przykład „anielskiej trasy turystycznej" wyznaczającej kościoły i muzea, w których obiekty te dzisiaj się znajdują. „Szlak anielski", wzbogacony o popularno-naukową publikację zawierającą wskazówki historyczne i ikonograficzne, mógłby stanowić dla zwiedzających wstęp do wiedzy o historycznym, kulturowym i artystycznym dziedzictwie ewangelickim dzisiejszej Warmii i Mazur.

Jowita Jagla

13. *Nawiady, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Józefa. Punca królewieckiej pracowni Friedricha Pelleta na cynowej misie chrzcielnej, anioł chrzcielny, 1700 rok, pierwotnie kościół ewangelicki w Nawiadach. Fot. Jowita Jagla.*

Spis figur aniołów chrzcielnych z obszaru Prus Wschodnich, zachowanych na terenie polskiej części prowincji[49].

Kościoły:

1. Barciany, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Niepokalanego Serca Najświętszej Maryi Panny. Anioł chrzcielny lecący, 1753 rok, autor: stolarz Kösling, pierwotną polichromię wykonał malarz Stephani.
2. Dąbrówno, kościół ewangelicki, obecnie kościół ewangelicko-metodystyczny. Anioł chrzcielny lecący, 1681 rok, warsztat Christiana Klodsseysa.
3. Gierzwałd, kościół ewangelicki, obecnie kościół ewangelicko-metodystyczny. Anioł chrzcielny lecący, około 1725 roku.
4. Jaśkowo, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Anioł chrzcielny stojący, trzecia ćwierć XVIII wieku.
5. Jerutki, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Maksymiliana Marii Kolbego. Anioł chrzcielny lecący, 1737 rok, warsztat Joachima Kapitzkiego. Umiejscowienie obecne: Ostróda, Parafia Ewangelicko-Augsburska.
6. Łukta, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Matki Boskiej Częstochowskiej. Anioł chrzcielny lecący, 1700 rok.
7. Myślice, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Anioł chrzcielny lecący, XVII /XVIII wiek.
8. Nawiady, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Józefa. Anioł chrzcielny lecący, 1700 rok. Misa chrzcielna cynowa z puncą pracowni Friedricha Pelleta z Königsbergu.
9. Ostrykół, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego. Anioł chrzcielny lecący, XVIII wiek.
10. Pasłęk, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Bartłomieja. Anioł chrzcielny lecący, około 1700 roku, Izaak Riga (?).
11. Przezmark, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego. Anioł chrzcielny stojący, XVIII wiek.
12. Radzieje, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Chrystusa Króla. Anioł chrzcielny lecący, 1674 rok.

49 Spis opracowany na podstawie badań własnych oraz literatury przedmiotu, m.in kart inwentaryzacyjnych Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie i opracowań: A. Ulbrich, *Geschichte der Bildhauerkunst in Ostpreussen*, Königsberg: Gräfe und Unzer, 1926-1929; W. Chodkowska, *Anioł chrzcielny z Sankt Lorenz*, Zeszyty Naukowe Muzeum Budownictwa Ludowego Park Etnograficzny w Olsztynku, 2 (2011), s. 12-15; P. Birecki, *Architektura i sztuka na terenie Prus Książęcych (1525-1657), Prus Brandenburskich (1657-1701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817)*, [w:] *W 500-lecie Reformacji (1517-2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. II. Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017, s. 113-114. Szczegółowy wykaz literatury wraz z danymi bibliograficznymi w przygotowywanym katalogu aniołów chrzcielnych.

13. Sankt Lorenz (obecnie Сальское. obwód kaliningradzki), kościół ewangelicki. Anioł chrzcielny lecący, 1714 rok, autor: Johan Domel Kraus. Umiejscowienie obecne: Jerutki, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Maksymiliana Marii Kolbego.
14. Skowrony, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Anioł chrzcielny lecący, XVIII wiek.
15. Sorkwity, kościół ewangelicki, obecnie kościół ewangelicko-augsburski. Anioł chrzcielny lecący, 1701 rok, Izaak Riga, złocenia wykonał Johann Bock.
16. Straduny, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Matki Bożej Królowej Polski. Anioł chrzcielny lecący, XVII wiek.
17. Szarejki, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Matki Boskiej Różańcowej. Anioł chrzcielny lecący, XVIII wiek.
18. Wydminy, kościół ewangelicki, obecnie kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Chrystusa Zbawiciela. Anioł chrzcielny lecący, XVIII wiek.
19. Zielonka Pasłęcka, kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Świętego Jana Chrzciciela (umiejscowienie pierwotne niezidentyfikowane). Anioł chrzcielny lecący, XVIII wiek.

Zbiory muzealne:

1. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – Groß Aulowönen (Aulenbach), obecnie Черняховск. Anioł chrzcielny stojący, ok. 1750 r.
2. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – Hermsdorf (Osiek). Anioł chrzcielny lecący, około 1715 roku, autor: Matthias Pörtzel (Poertzel, Pirzel).
3. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – Hirschfeld (Jelonki). Anioł chrzcielny stojący, XVIII wiek.
4. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – Kosslau (Kozłowo). Anioł chrzcielny stojący, XVIII wiek.
5. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – Ottenhagen (dzisiaj Берёзовка w obwodzie kaliningradzkim). Anioł chrzcielny stojący, około 1695 roku.
6. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – Peterswalde (obecnie Большая Поляна). Anioł chrzcielny lecący, 1718 rok.
7. Frombork, depozyt Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Umiejscowienie pierwotne – niezidentyfikowane) depozyt Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Anioł chrzcielny lecący, koniec XVII wieku (?).
8. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – niezidentyfikowane, rzeźba należała do zbioru Ostpreußisches Provinzialmuseum w Królewcu. Anioł chrzcielny lecący, XVIII wiek.

9. Frombork, Muzeum Pomnika Historii „Frombork Zespół Katedralny". Umiejscowienie pierwotne – niezidentyfikowane. Anioł chrzcielny stojący, XVIII wiek, autor: Mistrz Figur Dobromiejskich (?).
10. Olsztyn, Muzeum Warmii i Mazur. Umiejscowienie pierwotne – nierozpoznane. Anioł chrzcielny stojący, około 1730 roku, autor: Mistrz Figur Dobromiejskich (?).

Jowita Jagła – historyk sztuki, dr nauk humanistycznych, kustosz Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku. Podejmowane problemy badawcze w pracy naukowej i muzealniczej: ikonografia średniowieczna, gest wotywny, wzajemne relacje sztuki i medycyny, ikonografia świętych, historia medycyny, ikonografia kulturowa ciała.